

ГРАМАТИЧНІ ЗНАЧЕННЯ ТА СТИЛІСТИЧНІ ФУНКЦІЇ АД'ЕКТИВА У РОЗРІЗІ ПОНЯТТЯ «ПОРЯДОК СЛІВ»

Турко Ольга

Позиція мовних одиниць в структурі речень української мови визначається її граматичними особливостями, інтенцією мовця та закономірностями порядку слів. Остання категорія має понад столітню практику свого тлумачення (у кінці XIX – на поч. XX ст. було опубліковано працю «Die Wortfolge in den slawischen Sprachen» (1900) [56, с. 155–16]) та є актуальною і в сучасній лінгвістичній науці в світлі визначення синтаксичного значення мовних одиниць залежно від їхнього морфологічного представлення, стилістичного вираження тексту, акту комунікації, позиційності реченнєвого компонента відповідно до зв'язку із означуваним словом, модальності речення тощо.

Тлумачення цих та інших синтаксичних питань загалом доцільно здійснювати в парадигмі таких концептуальних положень. По-перше, в українській мові порядок слів є прескриптивним та вільний водночас, що дає чималі можливості для стилістичних засобів увиразнення і поряд із цим регламентує синтаксичну нормативність. Вільний порядок слів зумовлений як формально-граматичними, так і комунікативними особливостями мови. По-друге, речення як «певна матеріальна субстанція зі своєю структурною організацією й своїми як у складі якихось інших, більших синтаксичних одиниць, так і як самостійна, окремо взята одиниця» [41, с. 91] вибудовується на основі синтаксичних відношень та зв'язків, котрі тісно пов'язаний зі значеннєвим наповненням та комунікативним наміром тексту. По-третє, питання про порядок слів у реченнях української мови постало в руслі формально-граматичного підходу, згодом стало домінантною категорією комунікативного синтаксису. На сучасному етапі розвитку українського мовознавства окреслена проблематика актуалізується в комунікативному аспекті, як стилістичний маркер вираження авторського стилю (інверсія слів). По-четверте, стилістична парадигма української мови залежить від жанрово-стильової організації речення, тексту, а щодо художнього стилю, то у ньому визначальну роль має ідіолектність письма майстрів слова. Отож не викликає жодного сумніву необхідність розгляду стилістичного аспекту порядку слів у

реченні, чинників, що зумовлюють таке розташування (авторський задум, художні засоби тощо).

Крім цього, варто зважати на те, що діахронічній парадигмі української мови властива зміна підходів до тлумачення мовних одиниць та явищ таким чином, що кожна наступна теорія вибудовується на попередній шляхом заперечення, спростування або ж ствердження певного факту, відкриттям нового. Синхронічній парадигмі властива концептуалізація в дослідженні мови, що виражається у створенні термінологічної, методологічної та поняттєвої бази. Зокрема, представники формально-граматичного підходу (П. Ф. Фортунатов, В. К. Порожезінский, М. М. Петерсон, О. М. Пешковський, О. Х. Востоков, М. І. Греч, О. Г. Руднев, С. Й. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер, О. О. Потєбня, В. В. Бабайцева, М. Г. Шатух та ін.) граматичні факти визначали за функційним призначенням судження без урахування специфіки мови, її значеннєвої сторони. Як наслідок, було угруповано різні за своєю синтаксичною природою одиниці. Саме у цьому аспекті було закладено основи сучасної граматики. Представники комунікативного підходу (Дж. Л. Остін, Дж. Серль, З. Вендлер, О. В. Бондарко, А. П. Загнітко, І. Р. Вихованець, Ф. С. Бацевич, Н. В. Гуйванюк, Л. М. Марчук, С. Т. Шабат-Савка та ін.) розглядають мовне спілкування, що складається з таких компонентів, як мовець, адресат, повідомлення, контекст, специфіка контакту та код повідомлення. У центрі уваги дослідників є й дискурс. Відтак наукову термінологію поширює поняття комунікативно-дискурсивного підходу до аналізу певного мовного явища. З-поміж новітніх тенденцій комунікативно-дискурсивних досліджень виокремлено вивчення художньої мови як дискурсу; дослідження мовленнєвих жанрів і дискурсів різних типів; дослідження комунікативних стратегій і тактик учасників мовленнєвої взаємодії; вивчення особливостей вербального впливу – сугестії; дослідження комунікативних ролей учасників спілкування; аналіз комунікативних інтенцій у комунікативній взаємодії і різних типах дискурсу [21, с. 71].

На початку ХХ ст. у мовознавстві формуються східнослов'янська (О. О. Потєбня, С. Й. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер, В. І. Сімович та ін.) та західнослов'янська (В. Матезіус, Є. Курилович, Ф. Данеш, Я. Фірбас, Й. Містрік та ін.) лінгвістичні школи, котрі зробили значний внесок у теорію формально-граматичної парадигми. Концептуальними для цього розділу монографії є обґрунтування зв'язку членів речення із позицією в структурі речення, а не

частиномовною функцією (дієслово – присудок, іменник – підмет тощо); розмежування проблеми порядку слів у слов'янських мовах від проблеми синтаксичних функцій членів речення (В. Матезіус).

Представник Празької лінгвістичної школи В. Матезіус пов'язав питання порядку слів у реченнях чеської мови із «актуальним членуванням», тобто із комунікативним аспектом сучасної синтаксичної науки. Міркування В. Матезіуса базуються на положеннях А. Вейля та Г. Пауля, німецьких мовознавців, які вихідну точку висловлювання називали психологічним суб'єктом, а ядро висловлювання – психологічним предикатом. Ці міркування були в руслі тодішнього логіко-психологічного напрямку лінгвістики, у східнослов'янському мовознавстві представником якого є О. О. Потебня.

Чеські лінгвісти протиставляли актуальне членування речення формальному: вони вважали його способом залучення речення до предметного контексту, у якому речення виникає. Засобами актуального членування речення можуть бути інтонація (фразовий наголос, паузи), порядок слів, видільно-обмежувальні прислівники, артиклі, ремовидільні конструкції (непрямий додаток у пасивній конструкції зі значенням агенса), контекст [43, с. 463].

Актуальне членування речення («пропозиція» в термінології наукових праць В. Матезіуса) слід протиставляти його формальному членуванню. Якщо формальне членування розкладає склад пропозиції на граматичні елементи, то актуальне членування з'ясовує спосіб включення пропозиції в предметний контекст, на базі якого воно виникає. Основними елементами формального членування пропозиції є граматичний суб'єкт і граматичний предикат. Основні елементи актуального членування пропозиції – вихідна точка (або основа) висловлювання, тобто те, що в певній ситуації є відомим або принаймні може бути легко зрозуміле і з чого виходить мовець, і ядро висловлювання, тобто те, що повідомляє про вихідну точку висловлювання [32, С. 239–245].

Вихідний пункт висловлювання і його ядро, як зазначає В. Матезіус [32, С. 239–245], якщо вони складаються з декількох виразів, поєднуються по-різному в пропозиціях. І все ж, як правило, можна визначити, яка частина пропозиції належить до вихідного пункту висловлювання і яка – до його ядра. Звичайний порядок слів є такий: вихідний пункт – початкова частина пропозиції, ядро висловлювання – його кінець. Цю послідовність В. Матезіус називає об'єктивним порядком, бо в цьому разі ми рухаємося від відомого до

невідомого, що полегшує слухачеві розуміння сказаного. Але існує також зворотний порядок: спочатку варто поставити ядро висловлювання, а за ним розташовується вихідний пункт. Це порядок суб'єктивний. В. Матезіус довів, що явище, у якому бачили реалізацію психологічних особливостей інтерпретації сприйняття явищ та відношень об'єктивного світу в мовних одиницях, є лінгвістичним явищем. У межах речення мовознавець розрізняє: 1) основу повідомлення – те, що є відомим у певній ситуації; 2) ядро повідомлення – те, що повідомляється про основу повідомлення. Таке членування не є тотожне формально-граматичному, основними елементами якого є граматичний суб'єкт та граматичний предикат. Основними елементами актуального членування є відоме і ядро висловлювання.

Заслугою чеського мовознавця є розмежування проблеми порядку слів у слов'янських мовах від проблеми синтаксичних функцій членів речення та встановлення зв'язку інверсії та звичного порядку слів із смисловою структурою висловлювання [33, с. 251]. Функційний підхід, як довів В. Матезіус, не вичерпує питання закономірностей розташування слів у реченні.

Концептуальні положення В. Матезіуса в західнослов'янському мовознавстві продовжили розвивати такі чеські та словацькі лінгвісти: Ф. Данеш (застосовує теорію актуального членування щодо дослідження інтонації чеського речення та порядку слів у ньому, намагається погодити граматичний аспект з аспектом актуального членування); Я. Фірбас (застосовує актуальне членування в дослідженні порядку слів в англійській мові, вивчає фразову динамічність, ступінь сигналізації якої визначається порядком слів); Й. Містрік (простежує специфіку співвідношення теми і реми між частинами складного утворення, розглядає порядок слів та положення частин складного речення в словацькій мові).

У східнослов'янському мовознавстві витоки поняття «порядок слів», на нашу думку, варто вбачати в концептуальних положеннях О. О. Потебні. Водночас у граматиці української мови Мелетія Смотрицького «Грамматіки СлавенскиА правилноє Свнтагма» (1618), без уживання поняття «порядок слів», вказано на те, що в українській мові порядок слів спричинений комунікативним наміром мовця та граматичною природою мови. Згодом О. О. Потебня, описуючи структуру речення української мови, вказав, що слово нерозривно пов'язане з актом мислення. Цей зв'язок представлено шляхом «внутрішньої форми»: будь-яке слово виникло, отримало своє

оформлення відповідно до ознаки предмета. Сприйняття ознак предметів мінливе, чим вище розвиток людства, тим складніше саме сприйняття, яке постійно змінюється. Відтак змінюються і слова, втрачаючи свою «внутрішню форму», набуваючи нову на нових засадах. Зміна структури мови створює безперервний розвиток. Оскільки ці зміни відбуваються не одночасно, то «поверхня мови завжди рясніє зразками різнохарактерних пластів» [42]. На конкретних матеріалах слов'янських мов О. О. Потебня здійснив історичний опис частин мови і пропозиції, реконструкцію їх на підставі «разнохарактерности» явищ.

Щодо порядку слів важливими у граматиці «Из записок по русской грамматике» О. О. Потебні є такі положення:

– підмет із залежними від нього означеннями, об'єктами стоїть першим у реченні, крім випадків інверсії [42, с. 122];

– інверсія не змінює функції членів речення [42, с. 513] (це положення потребує уточнення та зіставлення структури сучасного речення із структурою речень періоду О. О. Потебні);

– синтаксичне значення компонентів речення визначається не тільки їхньою позицією в реченні, скільки тоном мовлення [42, с. 122].

Мовознавець оперує поняттями «порядок слів», «інверсія» як такими, що вже відомі та властиві українській мові, таким чином, стверджуючи, що є фіксований, або прямий, порядок слів, є й непрямий, або інверсійний, порядок слів. Дослідження О. О. Потебні заклали домінуючу методологію аналізу мовних одиниць крізь призму психологічного прочитання граматичних явищ. Крім цього, вчення О. О. Потебні становить засади актуального членування речення, оскільки у ньому розглянуто мову та комунікативний акт як психологічні явища. В актуальному членуванні речення розглядається як багатоаспектна одиниця, яка по-різному виявляє себе на кожному з мовних рівнів.

Функційно-граматичний та стилістичний підходи до опису «ладу слів» представив І. Огієнко. Мовознавець окреслив основні закономірності порядку слів у реченні за синтаксичною функцією частин мови: «1. Підмет стоїть перед присудком. 2. Прикметникове пояснення ставиться перед іменником. 3. Прислівникове пояснення ставиться перед присудком. 4. Іменникове пояснення ставиться по присудку» [36, с. 254]. І. Огієнко звертає увагу й на стилістичний аспект застосування незвичного порядку слів – інверсії. На думку

мовознавця, інверсія є звичайна («від переставлення словоскладу зовсім не затемнюється речення» [36, с. 255]) й незвичайна («від такого переставлення зміст затемнюється й речення стає неясне» [36, с. 255]). І. Огієнко вважає, що звичайна інверсія застосовується лише в художньому мовленні, натомість незвичайну інверсію варто викоринювати із мовлення.

У розрізі поняття «порядок слів» мовні одиниці й морфологічної, і синтаксичної природи отримують свої повне трактування, оскільки їхня позиція зумовлена і формально-граматичними законами мови, і комунікативною інтенцією вислову.

Опишемо та обґрунтуємо синтаксичну природу ад'єктива. У цій науковій розвідці трактуємо ад'єктив як прикметник, а також ті морфологічні одиниці, що перейшли в прикметник. Вважаємо це поняття ширшим у контексті нашого дослідження, ніж «прикметник», оскільки аналізуватимемо його в синтаксичній структурі, де частини мови зазнають синтаксичної деривації, котра, на нашу думку, пов'язана із порядком слів у реченні, тобто із закономірностями розташування реченневих компонентів. Методологічним інструментарієм обираємо засоби формально-граматичної, комунікативної та стилістичної парадигм.

Морфологічно трактуємо ад'єктив як периферійну частину мови, що позначає ознаку предмета, має зумовлені опорним іменником словозмінні морфологічні категорії роду, числа й відмінка, функціонує в реченні як формально-синтаксичний приіменниковий другорядний член речення і як семантико-синтаксичний атрибутивний компонент (атрибутивна синтаксема) [11, с. 121], а також вторинний предикат у складі напівпредикативної ад'єктивної конструкції [47]. Окрім цього, ад'єктив може виконувати комунікативну функцію теми чи реми або входить до складу комплексної теми чи реми [11, с. 121].

Виокремлюють такі синтаксичні функції ад'єктива: *атрибутивна* (виступає в реченні узгодженим означенням до іменника, від якого залежить), *предикативна* (ад'єктив у реченні виступає іменною частиною складеного присудка при зв'язці, виражає ознаку суб'єкта і бере участь у формуванні предикативної основи речення) і *предикативно-атрибутивна* (ад'єктив у ролі присудка одночасно виступає означенням до підмета, тобто приписує підмету (суб'єкту) предикативну ознаку і водночас є означенням (атрибутом) до нього) [12, с. 95–96].

Позиція ад'єктива, спричинена порядком слів у реченні, визначає його синтаксичне значення. І. В. Кононенко зауважує, що традиційний

порядок слів в атрибутивно-іменному комплексі в українській мові може змінюватися в розширених синтаксичних умовах і залежить від прагматичного наміру мовця, актуального членування речення, семантичної організації контексту, у якому виступає субстантивне словосполучення, стилістичної характеристики конструкції [22, с. 21].

Для визначення типових моделей простого речення з ад'єктивом варто окреслити зміст поняття «модель речення».

«Безперечно, якоїсь єдиної, універсальної моделі немає та й бути, мабуть, не може ні в одній з її іпостасей. Не можна звести до якогось одного, наприклад, структурного, аналога всю різноманітність синтаксичних конструкцій, що функціонують у мові, з одного боку, і вже явно немає змоги описати граматику будь-якої розвиненої, зокрема й української, мови в межах будь-якої однієї концепції, з іншого боку, навіть якщо цю концепцію кваліфікувати на цей момент як абсолютно прийнятну» [40, с. 154].

Опис та аналіз структури речення, відтак визначення моделей речення періоду 60-их – 80-их рр. ХХ ст. базується на таких поняттях: синтаксичні зв'язки (підрядність, сурядність, координація), однадерність та багатоядерність речення, група підмета та група присудка, семантичний синтаксис, модальність, валентність, когнітивна лінгвістика та ін.

Складний знаковий характер речення як одиниці номінативної, когнітивної і комунікативної робить речення центром перетину денотативних, сигніфікативних, семантико-синтаксичних, комунікативно-граматичних і структурних значень, а головним компонентом в структурі речення є предикати (присудок), обов'язковим – суб'єкт (підмет) (О. І. Москальська). Водночас, як слушно зауважує О. І. Леута, інформативність речення часто-густо вимагає наявності валентно зумовлених реченневих одиниць [31, с. 104].

А. М. Мухін запропонував графічну модель речення – юнкційну, визначивши її для двоядерних, однадерних речень та речень з однорідними компонентами. І. С. Попова зазначає, що в юнкційній моделі зафіксовано лише кількість компонентів, що входять до висловлення, і характер синтаксичних відношень, що їх пов'язують. Не вказано на лексичне наповнення речення [40].

Оскільки способів представлення дійсності може бути кілька, але аж ніяк не безкінечна кількість, існують синонімічні та омонімічні семантичні структури (моделі речення).

Відтак була доведена теорія кореферентності синтаксичних одиниць (Н. В. Гуйванюк), тобто відношення між мовними засобами, що позначають той самий об'єкт, ознаку чи загалом ситуацію [14, с. 278].

У. Чейф пропонує когнітивну модель граматичних явищ: семантична структура → поверхнева структура → символізація → вихідна фонологія → фонетична структура [53, с. 22]. Центром цієї структури мовознавець вважає дієслово. Схема У. Чейфа побудована на теорії породження речення Н. Хомського: центральне місце відводиться синтаксичному компоненту, який складається з базового компонента та трансформаційного. Базовий компонент, своєю чергою, становить поєднання категоріальних правил, субкатегоріальних правил, словника й породжує глибинну структуру речення, яка породжує семантичний компонент, а той – семантичну інтерпретацію. Трансформаційний компонент породжує поверхневу структуру, котра породжує фонологічний компонент, той, своєю чергою, – фонетичну репрезентацію [51].

З міркувань ідеологів семантичного синтаксису важливим у контексті цього дослідження є положення про те, що семантична структура речення породжує синтаксичну репрезентацію, відтак комунікативна структура речення визначає формально-граматичну. Без сумніву, семантичний аспект необхідно брати до уваги у визначенні позиційних моделей речень із погляду порядку слів.

У сучасному мовознавстві, як зазначає О. І. Леута, превалює розуміння моделі речення як абстрактного зразка, що поєднує в собі достатню кількість ознак, які уможливають побудову речень за певними моделями [31, с. 102]. В основу своєї теорії визначення моделей речення О. І. Леута кладе такі критерії: валентність дієслова (як «спеціалізованої частини мови для вираження предиката» [31, с. 103]), морфологічне вираження складників структури (моделі). Водночас мовознавець вказує на дискусійність таких синтаксичних особливостей української мови: «1) компресія двох чи більше пропозицій у синтаксично простому речення; 2) наявність детермінантів; 3) особливості семантики складників речень» [31, с. 105–106].

«У конкретних умовах мовлення реалізація мовної моделі речення зазнає найрізноманітніших видозмін, ускладнень, перетворень, зокрема редуції, зміни порядку слів, поширення елементами-модифікаторами тощо» [34, с. 5]. Водночас визначення формально-синтаксичних моделей речень у розрізі питання порядку слів дасть

зможу зробити висновки про позицію предиката, другорядних членів речення відповідно до комунікативної структури.

Загалом ад'єктиву в простих реченнях української мови властиві такі синтаксичні значення в розрізі поняття «порядок слів»:

1) Атрибут в препозиції до означуваного слова.

У філософії поняття атрибут (лат. attribuo – надаю, наділяю) розглядається як невіддільна ознака предмета, без якої він не може ні існувати, ні мислитися. Енциклопедичний словник «Великий тлумачний словник української мови» засвідчує, що атрибут – це 1) необхідна, невід'ємна властивість об'єкта; 2) необхідна, постійна ознака. У лінгвістичних словниках поняття «атрибут» подається як синонім до поняття «означення», тобто розглядається як другорядний член речення, який відноситься в реченні до іменника або субстантивованого слова і виражає ознаку, якість чи властивість предмета [5, с. 164].

У синтаксисі простого речення атрибути традиційно розглядають як означальні поширювачі, що характеризуються такими ознаками:

- не входять до структурної схеми речення;
- здебільшого виражені прикметником та іншими узгоджуваними словами;
- спосіб зв'язку – у типових виявах – узгодження «за плинними» категоріями числа і відмінка;
- стоять перед означуваним словом;
- означуване слово – іменник (займенник);
- означають конкретизувальну ознаку предмета;
- можуть входити як до складу теми або реми, так і до складу комплексної теми чи реми [9, с. 196].

Ад'єктив в українській мові здебільшого виконує атрибутивну функцію в позиції перед субстантивом, напр., *Стара смерека зустрічала на околиці села* (І. Цюпа) / „Adj + N₁ + P₁ + Loc ((на) + N₆) + N₂”. Трансформація цього речення в *Стара зустрічала на околиці села* / „S + P₁ + Loc ((на) + N₆) + N₂” шляхом зміни позиції ад'єктива із атрибутивної на позицію базового суб'єкта відповідно до прямого порядку слів спричинила субстантивацію прикметника. Окрім цього, ознака за віком і у першому, і у другому реченні зберігає своє семантичне значення (семантичне значення ад'єктива – виражати назву ознаки), водночас у другому реченні додається семантика на позначення особи жіночої статі (флексійна морфема -а (пор. флексійна морфема -ий на позначення чоловічої статі)).

«Пристосування прикметника виконувати роль іменника – називати уже не ознаку предмета, а сам предмет – супроводжується одночасною трансформацією граматичних категорій роду, відмінка і числа. Із словозмінних і залежних категорій відмінка і числа перетворюються на словозмінні, але незалежні категорії. Подібно до іменника, трансформовані прикметники вступають у валентний зв'язок із дієсловами-присудками і чисельно характеризують предмети, категорія роду із словозмінної стає класифікувальною; прикметник «присвоює» собі граматичне значення роду опущеного іменника, втрачаючи здатність змінюватися за родом, при цьому субстантивовані лексеми зберігають морфологічну форму прикметника» [2, с. 139].

2) Атрибут в постпозиції до означуваного слова. Така позиція зумовлена комунікативною інтенцією мовця маркувати семантичне значення ад'єктива, напр., *Зітхають свіжістю дівочою акації...* (В. Симоненко) / „P₁ + N₅ + **Adj** + S”. Ця позиція сформована шляхом непрямого порядку слів у реченні. Оскільки в реченні, зазначає С. І. Кокоріна, є два граматичні значення: значення предикативності, властиве усім реченневим конструкціям, й інформативне значення – спосіб представлення дійсності, то, на нашу думку, непрямий порядок слів, не змінюючи значення предикативності, змінює значення як інваріантне до варіативного. Очевидно, про це свого часу писав О. О. Потебня [42], аналізуючи поняття «порядок слів» (див. вище).

3) Предикат.

З огляду на те, що без предикативності та модальності мовленнєва одиниця не може бути реченням як увиразник мовного спілкування, окреслимо та проаналізуємо зміст понять «предикативність» (відношення думки до фактів дійсності) та «модальність» (характер авторського співвідношення думки з фактами дійсності).

Поняття «предикативність», «предикація», «предикатність» та «предикат» відрізняються не лише дериваційним оформленням, але й змістовим наповненням. Ці поняття виникли в логіко-психологічному аспекті (О. О. Потебня, М. Овсянко-Куликовський), відтак активно використовувалися у семантико-синтаксичній парадигмі речення (І. Р. Вихованець, О. В. Кульбабська), були запозичені комунікативною (Н. В. Гуйванюк, А. П. Загнітко, М. В. Всеволодова) парадигмою.

У сучасному мовознавстві предикативність витлумачують по-різному:

- граматичне втілення предикації (відношення між предикатом та його актантами) [А. П. Загнітко [18, с. 144], О. В. Кульбабська [27] О. М. Дуброва [16, с. 18–19];
- ознака речення (І. Р. Вихованець [9]);
- синтаксична категорія (І. Р. Вихованець [10, с. 520], А. О. Парфіненко [37, с. 299]);
- властивістю присудка (І. Р. Вихованець [10, с. 520]);
- комунікативна надкатегорія (М. В. Мірченко [34, с. 26]).

Предикацію виокремлюють не всі лінгвісти, водночас ті науковці, котрі торкаються цього поняття, визнають предикацію як пропозицію, глибинну структуру речення (О. В. Кульбабська [24, с. 247]); семантико-синтаксичне ядро речення, що стосується суб'єктно-предикатних відношень (І. Р. Вихованець [8, с. 29]). Предикація – семантико-синтаксична категорія речення, що стосується суб'єктно-предикатних відношень у їхньому абстрагованому від комунікативних категорій модальності, часу, особи й актуального членування речення вияві [8, с. 29]. Таким чином, предикація відбиває акт творення семантично елементарного простого речення, що є знаком однієї ситуації [24, с. 109].

Розрізняють первинну предикацію, яка формує речення, представлену, зокрема, дієсловом-присудком, вираженим особовою формою; та вторинну предикацію, яка не має самостійного модально-часового значення, ускладнює речення, виявляється в приписуванні предмету (або іншому об'єкту) певної ознаки. Крім цього, компоненти із вторинною предикацією завжди семантично й граматично залежать від структур із первинною предикацією та існують на їх тлі [25, с. 109].

У цьому дослідженні ми трактуватимемо предикативність і предикація як конкретне і абстрактне у мовленнєвому моделюванні дійсності мовцем.

Предикатність речення полягає в його організації навколо предиката і в його суб'єктно-предикатному членуванні. Предикативність – структурна основа речення, котра утворює та репрезентує речення; напівпредикативність – особливий спосіб поширення предикативного сполучення, за якого залежний компонент речення перебуває одночасно у подвійному підпорядкуванню присудку та підмету або присудку і додатку (О. С. Попов). Категорія напівпредикативності вирізняється додатковим повідомленням, синтаксичною розчленованістю, окремішністю, відносною автономністю [7, с. 128]. Напівпредикативність – синтаксична

категорія, що виформовується на базі предикативності основного складу речення та вказує на додаткову (другорядну) процесуальну ознаку предмета [26, с. 8].

Семантичний зміст речення представники цього напрямку розуміють як систему відношень, яку організовує предикат – центральний компонент речення. Предикат зумовлює кількість компонентів на позначення предметів і визначає їх семантичні ролі (функції).

«У кваліфікації предиката як особливої синтаксичної і семантичної категорії наявні різні підходи як похідні загального розуміння речення – у формально-синтаксичному, семантичному, комунікативному й логічному вимірах. Їх можна експлікувати в таких основних тлумаченнях: 1) предикат – формально-граматична категорія синтаксису, тобто те саме, що й присудок (граматичний предикат); 2) предикат – семантична категорія синтаксису (семантичний предикат); 3) предикат – основний зміст повідомлення, його ядро, рема (комунікативний предикат); 4) предикат – частина речення, що корелює з предикатом судження (логічний предикат); 5) предикат – носій активної валентності (валентний предикат)» [19].

Вивчення типології предикатів у зарубіжному мовознавстві пов'язано з працями таких вчених, як Л. Теньєр (висунув поняття актантів – залежних від дієслова «супровідників» дії), Ч. Філлмор (дієслову та його «супровідникам» присвоює статус глибинних категорій, а потім установлює конкретні дієслівні супровідники, або актанти, які й стали виступати в якості глибинних відмінків), У. Чейф (виокремлює три основні типи предикатів: стану, процесу й дії, проміжне місце посідають предикати дії-процеси).

Л. В. Щерба виокремлює такі предикати: 1) предикат зі значенням дії, процесу (виражаються дієсловом); 2) предикат стану (виражається зв'язкою плюс слово категорії стану); 3) предикат якості (виражається зв'язкою плюс прикметник), який відповідає за морфологічними ознаками певним частинам мови; О. М. Селіверстова – дії, процесу, стану, властивості, якості, явища, класу.

В українському мовознавстві типи предикатів виокремили І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко. Зокрема, І. Р. Вихованець розробив шестикомпонентну класифікацію, згідно з якою предикатні синтаксеми семантико-синтаксичної структури простого елементарного речення диференціюються на чотири основні типи: 1) предикати дії, що позначають діяльність, породжувану суб'єктом-діячем; 2) предикати процесу, які не передбачають активного

виконавця дії, а стосуються суб'єктів змінних станів; 3) предикати стану, орієнтовані на пасивність суб'єкта і пов'язані з його непостійною характеристикою; 4) предикати якості, що позначають постійну ознаку предмета. У межах предикатів стану І. Р. Вихованець виокремлює локативні предикати, які вказують на стан предмета в просторовому плані, і кількісні предикати, які характеризують предмет з означено-кількісного й неозначено-кількісного боку [9; 6].

А. П. Загнітко розрізняє такі предикати: 1) предикат дії; 2) предикат руху; 3) процесуальні предикати; 4) предикати існування; 5) предикати стану; 6) предикати володіння; 7) предикати сприйняття; 8) предикати місцеперебування; 9) предикати кваліфікації; 10) предикати якісної характеристики предикації; 11) предикати тотожності; 12) предикати відношення; 13) предикати модального відношення [17].

Таким чином, категорійне становлення понять «предикативність», «предикація», «предикатність» співвідноситься з парадигмами аналізу речення – формально-граматичною, семантико-синтаксичною та комунікативною. Залежно від того, що перебуває у фокусі дослідження, диференціюється категорійне вживання.

Модальність – комплекс суб'єктивних значень, які виражає мовець, вступаючи в акт спілкування і стаючи автором висловлювання; актуалізаторами модальності виступають персоналізація, часова і просторова локалізація (Т. В. Шмельова).

Формально-граматичним ядром вираження модальності у реченні виступає категорія способу: дійсного, умовного, наказового – у її співвідношенні з такими семантичними ознаками, як імперативність, гіпотетичність і реальність [13, с. 18].

Модальність співвідноситься з категорією модуса як його складник [35, с. 16]. Модус – «дискурсивна категорія, що фіксує в тексті результат пізнавального процесу мовця, спрямованого на ту чи іншу ситуацію, що стала об'єктом авторської референції, рефлексії та аксіології» [35, с. 19]. Модуси сприйняття, осмислення і зображення реалізуються в модальності: кожному модусу відповідає свій набір модальностей, тобто модус становить «метакатегорію, що центрує різні модальні категорії, об'єднані за ознакою суб'єктивності» [35, с. 20].

Категорією формально-граматичного синтаксису є валентність, що визначає «власне-синтаксичний статус члена речення, центральний чи периферійний, відповідно до ієрархії субстанціальної синтаксеми, з якою він корелює, у валентності предиката» [30, с. 4]. У семантико-

синтаксичному аспекті валентність виступає як здатність предиката поєднуватися з компонентами засобами семантики та модальності [1, с. 189]. Валентність предиката буває лівобічною і правобічною. Предикат є носієм активної валентності, оскільки визначає кількість і специфіку іменникових компонентів як носіїв пасивної валентності [30, с. 4].

Зауважимо, що формально-граматичний підхід не давав вичерпної характеристики низки синтаксичних одиниць та явищ, зокрема подвійної природи окремих членів речення (дуплективи), відокремлених компонентів (напівпредикативних апозитивних, ад'єктивних, субстантивних одиниць), ролі звертання та вставних / вставлених компонентів речення тощо. Відтак починає зароджуватися семантичний синтаксис, в руслі якого порядок слів у реченні був поза лінгвістичним фокусом мовознавців. Утім категорії предикативності, модальності, валентності та ін., що розглядали мовознавці, перебувають у тісному зв'язку із порядком слів у реченні. Тобто семантико-синтаксичний підхід становив перехідний етап між формально-граматичною та комунікативною парадигмами.

Ад'єктив із синтаксичним значенням предиката становить частину складеного іменного присудка у постпозиції та препозиції до суб'єкта дії, напр., *День був вітряний* (О. Гончар) / „S + cop (бути) + P₁ (Adj)” або без дієслова-зв'язки, напр., *Слова ласкаві, та думки лукаві* (Нар. тв.) / „S + P₁ (Adj), (та) S + P₁ (Adj)”;
Яка чудесна кожна мова! (Д. Білоус) / „Partic + P₁ (Adj) + Pron + S”.

«Різновидом предикативного вживання прикметникових форм є випадки їхньої придієслівної позиції у подвійному присудкові. У лінгвістичній літературі такі прикметники називають предикативними означеннями або предикавтиними прикметниками» [11, с. 126]. Синтаксично такі конструкції кваліфікують як подвійні (інші терміни – складний, дієслівно-іменний) присудки. І. Р. Вихованець [9], А. П. Загнітко [17], І. К. Білодід [46] та ін. трактують такі сполуки як подвійні (складні) присудки, утворені двома повнозначними словами – дієсловами зі значенням руху чи іншої дії в поєднанні з прикметниками, напр., *Наталка прибігла сердита, задихана* (О. Гончар) / „S + P₁ (Vf) / P₁ (Adj) + P₁ (Adj)” → 1) *Наталка прибігла*, 2) *Наталка була сердита, задихана*.

Б. М. Кулик [23], Г. О. Піскун [38] та ін. зараховують до цього типу ще й присудки, утворені поєднанням дієслова з іменником, напр., *На уроках сиділа без хустки, мабуть, жаліла обнови...* (Ю. Збанацький).

У навчальному посібнику «Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання» за ред. І. І. Слинька, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянської ці синтаксичні одиниці протрактовано як складений іменний присудок із повнозначною зв'язкою [45, с. 151]; М. Я. Плющ та О. Ю. Грипас витлумачують їх як простий дієслівний присудок та другорядний член речення – факультативний компонент речення з атрибутивно-обставинним значенням чи дуплексив [39, с. 168–169].

Р. О. Христіанінова стверджує, що «подвійний присудок являє собою специфічний тип присудка, що утворений унаслідок об'єднання простого дієслівного і складеного іменного або двох простих дієслівних присудків. У формально-граматичному аспекті він є складним членом речення, який виникає в процесі об'єднання двох простих елементарних речень в одне просте ускладнене, у семантико-синтаксичному аспекті подвійний присудок позначає складну предикативну ознаку. Відповідно до морфологічного вираження подвійні присудки розпадаються на два різновиди – дієслівно-іменні та дієслівні» [52].

Зараз в теоретичних напрацюваннях із синтаксису спостерігаємо нечітке розмежування понять «подвійний (складний) присудок» і «дуплексив». Дискусійним постає зарахування до задекларованого типу багатоеlementних (тричленних і чотиричленних) присудків (А. П. Загнітко, Г. О. Піскун). Тепер функціонують три терміни на позначення присудків, виражених зазначеними вище формами, – «подвійний», «складний», «дієслівно-іменний».

Отож синтаксичне значення ад'єктива у ролі предиката у наведених реченнях спричинено такими лінгвістичними факторами:

– позицією (після суб'єкта дії), котра відповідає прямому порядку слів, тобто для предиката це завжди позиція після суб'єкта;

– предикативним маркером (дієслова-зв'язки), який в силу своєї дієслівної природи має перевагу на іншими компонентами речення, відтак його валентна спроможність вагоміша;

– комунікативним маркуванням ад'єктива (пор. *Білі вітрила* / „**Adj** + **S**” і *Вітрила білі* / „**S** + **P₁ (Adj)**”, що змінює прямий порядок слів, надаючи ад'єктиву позицію після суб'єкта і в такий спосіб маркуючи як предиката.

Зауважимо, що речення становить елементарну комунікативну одиницю та забезпечує суб'єктивність – фундаментальну якість мовлення [3]. Якщо смислова організація речення забезпечує компанування інформації, у т. ч. й суб'єктивної (модальної), то

комунікативна – ієрархію цієї інформації, котра здійснюється суб'єктивно, залежить від перебігу спілкування, поінформованості співрозмовників, цілей спілкування (Т. В. Шмельова), тобто від комунікативної ситуації та комунікативної інтенції.

4) Напівпредикат.

Напівпредикативність в сучасному українському мовознавстві витлумачують як «синтаксичну категорію ускладненого простого речення, яка вказує на додаткове повідомлення», представлена дієприслівниковими, дієприкметниковими та прикметниковими зворотами і зреалізовується завдяки «змістовому та інтонаційному вирізненню – відокремленню» [50, с. 370].

Напівпредикативність співвідноситься з предикативністю речення, порівняймо: поєднання підмета і присудка утворює предикативність (Ф. І. Буслаєв, О. О. Потебня, О. О. Шахматов); будь-яке речення виражає думку, отже, у кожному реченні є предикативність (О. М. Пешковський); а також – при відокремленні виникають напівпредикативні відношення (вторинна предикативність), що зумовлюють перетворення монопредикативного речення в поліпредикативне (С. В. Литвиненко); напівпредикативність – суб'єктно-предикативне відношення, яке полягає в характеристиці предмета за якістю, властивістю, належністю до того чи іншого роду й подіб. (А. Ф. Прияткіна); ускладненому реченню властивий такий тип синтаксичного зв'язку, як додаткова предикативність (напівпредикативність), яка має два види: пряму (відокремлена прикладка) та непряму (відокремлений додаток) (К. Ф. Шульжук); напівпредикативність (додаткова предикативність) – це синтаксичне значення, що частково збігається з предикативним, але не утворює речення (А. П. Загнітко); напівпредикативність – синтаксична категорія, що виформовується на базі предикативності основного складу речення та вказує на додаткову (другорядну) процесуальну ознаку предмета (О. В. Кульбабська) та ін.

Окрім цього, напівпредикативність є текстовою трансформацією поліпредикативності складного речення, що засвідчує можливість перетворення ускладненого простого речення на складне й навпаки, або «у напівпредикативних конструкціях нейтралізовано з морфологічного погляду самостійне вираження власне предикативних категорій часу і модальності, граматичне значення яких тут визначається на тлі основної предикативності ускладненого простого речення» [50, с. 370]. Щоправда, у працях, присвячених формально-граматичному аспекту синтаксису, натрапляємо на тлумачення

напівпредикативності як особливого способу поширення предикативного словосполучення, коли підрядний (підпорядкований) компонент речення перебуває одночасно в залежності від підмета й присудка або присудка й додатка (прямого, непрямого) (А. С. Попов). Очевидно, йдеться про синтаксичні відношення між предикативною основою й другорядними членами речення, про валентність предиката зрештою [55, с. 22–23].

О. В. Кульбабська вважає синтаксичними одиницями вторинної предикації сурядні ряди присудків; вокативні конструкції; пояснювально-уточнювальні звороти; напівпредикативні конструкції; детермінантні поширювачі; означальні, об'єктні або обставинні поширювачі інфінітивного типу; члени речення, що виражені деварбативами; означальні поширювачі; обставинні поширювачі [25, с. 110].

Відокремлені звороти трактують в комунікативному аспекті як прості синтагми (О. С. Мельничук), компоненти тема-рематичного висловлювання (М. О. Вінтонів), актуалізатори комунікативно-модальних інтенцій мовця (С. Т. Шабат-Савка). «Напівпредикативні ад'єктивні компоненти як синтаксичне явище варто розглядати в контексті, оскільки їхня функція в інформаційній будові тексту залежить від контактного / дистантного розміщення конструкції щодо означуваного слова та інших морфологічних чи синтаксичних чинників» [28, с. 495].

У напівпредикативних ад'єктивних конструкціях вторинний предикат має здатність сполучатися із синтаксемами субстанціального типу: суб'єктної, об'єктної, інструментальної, адресатної, локативної [29, с. 14]. Крім цього, напівпредикативні конструкції можуть ускладнюватися вторинними предикатно-адвербіальними синтаксемами (часу, причини, способу дії), тобто валентно непрогнозованими компонентами [47, с. 338].

Позиційно напівпредикат-ад'єктив стоїть здебільшого після означуваного слова, напр., *Вершини гір, од снігу білі, сліпучо сяють навкруги* (М. Луків) / „S + N₂ + ((од) N₂ + P₂ (Adj)) + Adv_{mod} + P₁ + Adv_{loc}” → 1) *вершини гір сліпучо сяють навкруги*, 2) *вершини гір од снігу білі*.

Напівпредикативність властива тим ад'єктивам, котрі позиційно вступають у синтаксичні відношення із базовим суб'єктом (S) або субстантивним / субстантивованим предикатом (P₁) та можуть шляхом трансформації реченневої структури виражати предикативну функцію, напр.: *Як я, бідна, тут горюю, прийди подивися* (І. Котляревський) /

„(як) S + P₂ (**Adj**) + Adv_{loc} + P₁” (синтаксичне значення ад’єктива визначено семантико-синтаксичним відношенням до особового займенника або іменника власної назви, що виконує функцію суб’єкта) → 1) *я тут горюю*, 2) *я бідна*.

Таким чином, «за переміщення прикметника в інші (неприкметникові) синтаксичні позиції він втрачає типові для нього граматичні ознаки й набуває відповідних ознак іншої частини мови» [11, с. 125].

Заслуговує на увагу субстантивізація ад’єктива (прикметника), котра надає йому субстантивних ознак: категорії роду, числа і відмінка перетворюються на автономні категорії, характерні іменнику; відбувається зміщення функціонального діапазону форм із ознакових на суб’єктні, об’єктні, адресатні тощо. Зберігаються лише прикметникові флексії [11, с. 126], напр., *Не слухала стара мати, Робила, що знала* (Т. Шевченко) / „P₁ + **Adj** + S ” і *Не слухала стара, Робила, що знала* / „P₁ + S (**Adj** → N₁)”. В деяких випадках ад’єктиви однозначно вказують на суб’єкта дії, напр., *Все бачила чорнобрива, Сохла і мовчала* (Т. Шевченко).

Пролити світло на синтаксичні значення ад’єктива допомагає комунікативна парадигма. Комунікативність речення (та функціональних заміників речення) полягає в тому, що воно виступає засобом спілкування носіїв мови, засобом формування, вираження думки, почувань, емоцій [20, с. 330].

У комунікативному аспекті «порядок слів» має таке трактування: порядок слів та інтонація (місце розташування фразового наголосу) є основними засобами вираження актуального членування речення; виокремлення об’єктивного та суб’єктивного порядку слів; окреслення інтенції мовця шляхом граматичного моделювання речення; теморемне членування мовного потоку з урахуванням позицій синтаксичних компонентів (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Н. В. Гуйванюк, І. І. Слинко, А. П. Загнітко, О. В. Кульбабська та ін.).

Комунікативна структура речення спрямована у сферу мовлення, де речення становить одиницю мовлення і розглядається у співвідношенні з такими категоріями, як комунікативна предикативність, настанова (реалізується в категоріях розповідності, питальності, спонукальності, бажальності, ірреальної умови) й актуальне членування речення (грамема теми, грамема реми) [34, с. 8, 26]. До цих компонентів комунікативної структури речення доцільно долучити комунікативну інтенцію.

Комунікативна предикативність – надкатегорія, яка виражає стосунок змісту речення до дійсності, формує речення як комунікативну одиницю і складається з підкатегорій часу (грамеми теперішнього часу, майбутнього часу і минулого часу), модальності (грамема реальності, грамема потенційності, грамема ірреальності), особи (грамема мовця, грамема адресата мовлення, грамема не-учасника комунікації) [34, с. 26]. Н. Д. Арутюнова зауважує, що в мовах із довільним порядком слів вибір структури дієслівного речення обумовлений денотатом (позначає фрагмент дійсності), а комунікативна функція підмета і присудка ослаблені, для виявлення комунікативної функції речення використовують актуалізатори (модальні слова, звертання, експліцитна модальність та ін.).

Серед засобів вираження актуального членування речення виокремлюють фонетичні, синтаксичні й лексико-граматичні:

– фонетичні засоби: логічний (фразовий) наголос та інші інтонаційні засоби (паузи, темп вимови тощо);

– синтаксичні засоби: порядок слів, аналітичні синтаксичні морфеми (частки), деякі синтаксичні конструкції; аналітичні синтаксичні морфеми увиразнюють позицію реми, яка виноситься в препозицію і має виразне стилістичне забарвлення;

– лексико-граматичний засіб: повтор слів, поділ речення на тему і рему (крім реплік-відповідей діалогічного мовлення) може здійснюватися по-різному, залежно від позиції фразового наголосу [20, с. 333–334].

Комунікативна інтенція – це «міжрівнева категорія, особливий лінгвістичний феномен із притаманним йому планом змісту, який виформовують інтенційні потреби мовця, та планом форми, вербалізованої різноранговими мовними одиницями синтаксичного, морфологічного та лексичного рівнів. Синтаксичні одиниці слугують домінантними складниками вербалізації інтенції. Морфологічні та лексичні одиниці свій інтенційний потенціал і функціональну довершеність реалізують у висловленні, дискурсі – у реальних мовленнєвих репрезентантах, важливих для процесу комунікації» [54].

Водночас актуальне членування зумовлює видозміну граматичної будови речення: порядок слів і фразовий наголос. У реченні виокремлюють: 1) основу повідомлення – те, що є відомим у певній ситуації (тема/дане); 2) ядро повідомлення – те, що повідомляється про основу повідомлення (рема/нове). Тема характеризується такими ознаками: 1) вихідний пункт висловлення; 2) менш значуща актуально, ніж рема; 3) частина речення, яка відома і зумовлена попереднім

контекстом. Для реми притаманні такі диференційні ознаки: 1) містить те, що повідомляється про тему; 2) актуально значущіша, ніж тема, є носієм основного змісту повідомлення, комунікативним центром висловлення; 3) виступає носієм «нового». «Тема – та частина речення, яка містить відому інформацію, на ній ґрунтується наступне розгортання думки; вона зумовлена ситуацією спілкування чи контекстом і поєднує дане речення з попереднім. Рема – та частина речення, у якій міститься основний зміст висловлення, його ядро, те нове, що повідомляється у даному реченні» [50, с. 14], напр., *Рідну, добру, у крові умиту, ^{тема} я тебе нікому не віддам^{рема}* (А. Милишко); *Він стояв на кормі з веслом, ^{тема} суворий і красивий, ^{рема} і дивився вперед поверх нас^{тема}* (О. Довженко).

Синтаксичні значення ад'єктива в комунікативній парадигмі тісно пов'язані із його значеннями у формально-граматичній парадигмі, вербалізовані лексико-семантичними одиницями відповідного порядку слів (формується залежно від комунікативної інтенції) та, здебільшого, зумовлені прикметниковою природою ад'єктива – виражати означу предмета:

– постпозиція до означуваного слова спричиняє комунікативне маркування ад'єктива та напівпредикативність через порядок слів, напр., *Місяць над рікою, **примарний і тонкий**, прорізав тишу* (В. Сосюра) (комунікативна інтенція вербалізована епітетами);

– препозиція до означуваного слова у формі іменника власної назви виражає комунікативне значення ад'єктива на позначення стану особи, напр., *Зовні **спокійний**, Петро жив усі ці місяці якоюсь внутрішньою тривою* (Н. Рибак) (комунікативна інтенція вербалізована прикметником із семантикою емоційного стану);

– частини складеного іменного присудка, напр., *День був **ясний, сонячний, проте холодний*** (Ю. Мушкетик) (предикативне синтаксичне значення вербалізоване називанням ознаки суб'єкта).

Оскільки інтонація як засіб комунікативного увиразнення зреалізовується у т.ч. й шляхом синтагматичного членування речення, окреслимо позицію ад'єктива в такій площині.

Термін «синтагма» в українському мовознавстві відомий з кінця XVI ст. завдяки праці М. Смотрицького «Грамматіки СлавенскиА правилноє Свнтагма» (1618), про яку згадано вище. Однак термін «синтагма» в граматиці пов'язаний з етимологією др.-грецьк. σύνταγμα, букв. «співпорядок», «порядок», оскільки автор користувався грецькою граматиною відомого візантійського вченого К. Ласкаріса, грецькою й латинською граматиками Ф. Меланхтона та латинською граматиною

славетного португальського філолога Е. Альвара, що вплинули на трактування терміна «синтагма».

Термін «синтагма» ввів та обґрунтував у мовознавчій науці Ф. де Сосюра, трактуючи це поняття як виняткову мовленнєву одиницю, що належить до сфери мови. Мовознавець визначив такі ознаки синтагматичного членування речення: лінійність; значення цілого визначається його частинами, значення частин – їхнім місцем у цілому, тобто взаємозв'язок елементів з постпозиційними та препозиційними елементами [44, с. 128]; функційність одиниць усіх мовних рівнів.

Релевантними у трактуванні синтагми є такі її риси: синтагма – синтаксичне й семантичне поняття; синтагми утворюються в мовленні для позначення складних понять, які виникають у процесі мислення й відображають дійсність; синтагми наповнюються конкретним смисловим змістом у контексті мовлення; смисл синтагми залежить від смислу цілого речення, контексту; синтагма – найпростіша смислова одиниця; синтагма – активна категорія стилістичного синтаксису (Л. Б. Щерба, В. В. Виноградов).

Зв'язок закономірностей порядку слів у слов'янських реченнях із синтагматичним членуванням довів О.С. Мельничук: «Сукупність явищ порядку слів в українській мові зводиться до взаємного розташування синтагм у реченні і до взаємного розташування лексичних членів синтагм у простих синтагмах, і тому традиційний підхід до вивчення порядку слів поза зв'язком із синтагматичним членуванням не дав і не може дати ніяких результатів» [33, с. 432]. За визначенням мовознавця, синтагма – «інтонаційно-смисловий комплекс у складі речення чи ширшого тексту» [33, с. 435]. О. С. Мельничук розрізняє синтагми за ступенем членування на синтагми першого ступеня членування щодо наявного чи уявного контексту, другого ступеня членування, третього ступеня членування і т. д. [33, с. 256].

Відтак порядок слів як носіїв різної смислової ваги в реченні розглядали в межах синтагматичного членування реченнєвої структури. Поняття «синтагма» в сучасному мовознавстві має два значення: 1) «сполучення або злиття двох суміжних мовних одиниць будь-якого рівня, розташованих у певній лінійній послідовності в мовному потоці»; 2) «ритмо-інтонаційна єдність, мовленнєвий такт, що складається з одного чи кількох слів, об'єднаних у смислового та інтонаційному відношенні» [50, с. 544–545].

«Практичне значення ролі синтагми в мовленні полягає у тому, що синтагма конкретизує значення слів у мовленнєвій площині, дає відповіді на питання про семантику висловлювання. Моделювання речення визначається синтагмою як структурно-змістовим фрагментом: речення з його компонентами (членами речення) слугує засобом побудови синтагми. Порядок слів у реченні, спричинений комунікативним наміром мовця, визначається граматичними закономірностями» [49, с. 198].

Напівпредикативні ад'єктивні одиниці становлять окрему синтагму, напр., *Настав / довгожданий ранок, // теплий, / прозорий, / щедро обситаний позолотою сонця* (Я. Баш) (ад'єктиви виражають однорідні прикметникові синтагми). Ад'єктив у синтаксичному значення атрибута становить частину синтагми, напр., *Тоненький струмок диму // поволі піднявся над сторожкою, / понад віттям дерев* (Гр. Тютюнник) (ад'єктив входить до складу іменникової синтагми).

У монографії за загальною редакцією І. К. Білодіда «Сучасній українській літературній мові» відокремлені члени речення описано як один із виявів синтагматичного членування: «Питання про відокремлені члени речення повністю належить до розділу про синтагматичне членування. У явищі відокремлення йдеться не про якісь відмінності у морфематичному оформленні відокремлюваних і невідокремлюваних членів речення і не про відмінності в структурі відповідних словосполучень, а лише про те, яку роль виконують дані члени речення в синтагматичному членуванні речення... Найбільш звичайним у літературній мові є відокремлення означень, особливо узгоджуваних. За винятком зв'язку означень з означуваними займенниками, відокремлення чи невідокремлення цих другорядних членів є звичайним проявом синтагматичного членування і зводиться до того, що при відокремленні простого чи поширеного означення воно виділяється в окрему просту (рідше складну) синтагму, співвідносну або й не співвідносну з тією, до якої належить означуване, тимчасом як невідокремлене вживання означення завжди є вживанням його лише як складової частини простої синтагми, до якої входить і означення» [46, с. 484–485]. Згодом читаємо: «Синтагматична природа напівпредикативних ад'єктивних конструкцій різноманітна, такі відокремлені звороти можуть бути основною, вихідною або додатковою синтагмою щодо співвідносних синтагм. Проте найчастіше ад'єктивні комплекси виступають однорідною синтагмою у стосунку до основної предикативної частини речення [48, с. 153].

Синтаксичне значення ад'єктива в комунікативній парадигмі зумовлене його маркуванням як реми, напівпредикативного ад'єктивного компонента як окремої синтагми, а також дискурсивно-жанровими виявами категорії інтенції.

Багаті виражальні можливості властиві ад'єктиву у стилістичній парадигмі, котра виявляє широкий спектр функцій, увиразнених самантикою ад'єктива, морфологічною природою та позиційним розташуванням в структурі речення. Зокрема, виокремлюємо такі стилістичні функції.

Художньо-образна функція (найбільш розлого вербалізована ад'єктивом в силу його морфологічної природи), напр., *Сердитий вітер завива* (Т. Шевченко) / „**Adj** + **S** + **P₁**” (позиція перед суб'єктом дії маркує його атрибутивне значення вербалізацією епітетом). Стилiстично ад'єктиву властиві широкі образно-виражальні можливості, напр., *жива душа* (оксиморон).

Увиразненню комунікативної інтенції тексту сприяє інверсія, напр., *Ми думаєм про вас. В погожі літні ночі, В морозні ранки, і в вечірній час, І в свята годинкі, і в дні робочі Ми думаємо, правнуки, про вас* (В. Симоненко) / „**S** + **P₁** + (про) **N₄** ... + (в) **N₄** + **Adj** + (в) **N₄** + **Adj** ...” (позиція після означуваного слова спричиняє інверсію, котра логічним наголосом маркує ад'єктиви).

Уточнювально-описова функція частіше зреалізовується в науковому та офіційно-діловому стилях мовлення з метою конкретизації, називання ознакових властивостей предметів, явищ, назв ділових паперів, напр., *Глобальні інтеграційні процеси сучасного світу – об'єктивна тенденція розвитку всіх сфер суспільного життя* (з монографії) / „**Adj** + **Adj** + **S** + **Adj** + **N₄** + **Adj** + **P₁** ...” (позиційно ад'єктив стоїть перед означуванним словом, вербалізується відносними прикметниками); *пояснювальна записка, відповідальна особа* / „**Adj** + **S**”.

Емоціо-експресивна функція. Емоційність мовних одиниць зумовлена емоційним станом мовця, його ставленням до оточуючого світу, що виражаються у вигляді переживання. Емоційність продукує, але не визначає експресивність: якщо емоційність є наслідком одного чинника, то експресивність – кількох; експресивність – внутрішнє явище, емоційність – зовнішнє [4, с. 19]. У стилістиці натрапляємо на розуміння емоційності та експресивності як неподільних та взаємодоповнювальних категорій. Зокрема, «експресивне тісно пов'язане з емоційним, а емоційне невідривне від інтелектуального. Емоційне й експресивне надають мовленню схвильованості, динаміки,

переконливості, забезпечують яскравий виклад думок. Тому в стилістиці прийнято вживати єдиний термін емоційно-експресивні засоби» [15, с. 12].

Емоційність визначається часто-густо загальним змістом контексту, експресивність – як одним словом, так і конструкцією; емоційність має психологічну основу, є проявом людської реакції на певні зовнішні подразники, хоча й виражена у внутрішньому світі людини; експресивність охоплена мовною сферою, зреалізовується лінгвістичними засобами. Синтаксичні засоби української мови за своєю природою спеціально призначені для організації експресивності в реченні, яка тісно пов'язана з його змістом, експресивність виявляється на синтаксичному рівні.

Ад'єктив створює певний емоційний настрій у читача через вербалізацію епітетами, емоційно маркованими прикметниками, напр., *Нічне ув'язнення, тасмні судилища, нескінченні допити і підглядання, моральні і фізичні знущання й упокорення, катування, морення голодом; нечестиві слідчі й судді, а перед ними я, безборний в'язень-каторжник, німий свідок церкви*» (Й. Сліпий) / „Adj + S”, „Adj + P₃” – типові моделі наведеного речення.

Ідентифікаційно-номінативна функція зреалізовується у тому разі, коли ад'єктив називає особу, предмет за національністю, видом діяльності, функціональним призначенням, напр., ... *друїдський жрець ... відкрив спосіб* (В. Кожелянко) / „Adj + S + P₁”, ... *мандрівний мудрець ... уявив себе малою рухливою річчю Простору – шаховою фігурою* (В. Єшкілев) / „Adj + S + P₁... + Adj + P₃” (препозиція до означуваного слова вербалізована відносними прикметниками).

Різновидом емоційно-експресивної функції є емоційно-оцінна на позначення якостей, властивостей когось або чогось з урахуванням оцінної семантики мовця, напр., *У Києві, цьому місті красунь і нікудишніх чоловіків, варто було, може, пошукати іншої, але саме Світлану не промине око лихого спокусника* (О. Ульяненко) / „Adj + N₂”, „Adj + S” – типові позиції ад'єктива.

Ототожнювальна функція зреалізовується у тому випадку, коли ад'єктив займає позицію предиката до займенникового слова (займенникові слова репрезентують щось, вказуючи, а не символізуючи, мають специфічне співвідношення семантики у сфері мови й мовлення: узагальнено-вказівний характер їхньої категорійної семантики в мові й мовленнєва опосередкованість їхніх лексичних значень, пов'язана з конкретною ситуацією, з відповідним контекстом

[11, с. 184]), напр., *Я винний в тім, що світ не ліпший* (Л. Первомайський) / „S + P₂ (Adj)”.

Окрім цього, ототожнювальна функція зреалізовується за умови вживання ад'єктива на позначення вікових, посадових та інших рис істоти чи предмети в редукованих конструкціях, порівн., *...президентом України став Леонід Шапченко, свого часу генеральний директор заводу „Дніпромаш” у Січеславі* (В. Кожелянко) і *...президентом України став Леонід Шапченко, свого часу генеральний заводу „Дніпромаш” у Січеславі* (самостійність ад'єктива (у другому реченні відбулася субстантивізація прикметника) та опущення означуваного слова можливе у тому разі, коли семантично ад'єктив і поза контекстом має закріплене значення, що проявляється чітко у сполучі, як правило, із субстантивом).

Якщо морфологічно у синтаксичній ролі підмета інша самостійна частина мови, а ад'єктив – у ролі предиката, зреалізовується оцінно-описова функція, напр., *Погода була напрочуд гарна* (І. Франко) / „S + сор + Adv + P₂ (Adj)”.

Стилістична функційність ад'єктивів, як помітно з проілюстрованих мовних зразків, окрім семантичної маркованості, зреалізовується їхньою позицією в структурі речення.

Отже, наше дослідження базуються на парадигматичних та концептуальних основах граматики й лінгвостилістики сучасної української мови. У формально-граматичній парадигмі порядок слів у реченні як синтаксичне явище зумовлено певними синтаксичними відношеннями та зв'язками, інтонаційно-семантичним оформленням та фразовим наголосом. Розрізняють фіксований та вільний, прямий та інверсійний (чітка дефініція щодо цих різновидів потребує свого вирішення і в сучасному мовознавстві) порядок слів. З огляду на такі формально-граматичні показники ад'єктиву властиві синтаксичні значення атрибута у препозиції до означуваного слова; атрибута у постпозиції до означуваного слова; предиката (позиція після суб'єкта дії, котра відповідає прямому порядку слів, тобто для предиката це завжди позиція після суб'єкта; у зв'язці з предикативним маркером (дієслова-зв'язки), який в силу своєї дієслівної природи має перевагу над іншими компонентами реченнями, відтак його валентна спроможність вагоміша); напівпредиката (прикметникові звороти та одичні відокремленні означення).

Окрім цього, напівпредикативні ад'єктивні компоненти становлять самостійну синтагму, що співвідносяться з основною, вихідною або додатковою синтагмою, атрибутивний компонент

позиційно зумовлений на самостійність / несамостійність у синтагматичному членуванні.

В комунікативній парадигмі синтаксичні значення предиката регламентовані інтонацією як засобом словопорядку, відтак інверсією, комунікативною інтенцією дискурсу, темо-ремним членуванням.

Стилістичні функції ад'єктива доволі широко представлені (уточнювально-описова, емоційно-експресивна, емоційно-оцінна, ототожнювальна, оцінно-описова), що спричинено його морфологічною природою. Підсиленню виражальних можливостей ад'єктива сприяє його синтаксична позиція, котра формується порядком слів. Зміна позиції ад'єктива у реченнєвій структурі увиразнює значення означуваних компонентів (ад'єктив у ролі атрибута, напівпредиката), суб'єкта (ад'єктив у ролі предиката).

Перспективою подальших досліджень у порівняльному аспекті можуть стати дослідження, спрямовані на виявлення позиції іменника, дієслова, числівника, прислівника як морфологічних одиниць, що мають різний ступінь самостійності, валентної спроможності, виражальних можливостей. У реченнєвій структурі названі морфологічні одиниці можуть шляхом морфолого-синтаксичного словотворення та позиційного розташування, спричиненого порядком слів, переходити в інші морфологічні класи, мати різні синтаксичні значення, вербалізувати образні засоби української мови, поширювати лексико-семантичні значення. Усім жанрово-дискурсивним текстам властиве розлоге використання засобів української мови, зокрема й спричинених позиційними змінами компонентів речення.

Перелік умовних скорочень

Adj – ад’єктив

N₁ – називний відмінок іменника

N₂ – родовий відмінок іменника

N₄ – знахідний відмінок іменника

N₅ – орудний відмінок іменника

N₆ – місцевий відмінок іменника

P₁ – базовий предикат

P₂ – вторинний предикат, виражений прикметником

P₃ – вторинний предикат, виражений іменником

Loc – локатив

S – базовий суб’єкт

cop – дієслово-зв’язка

Pron – займенник

Partic – частка

Adv – прислівник

Adv_{mod} – прислівник способу дії

Adv_{loc} – прислівник місця

Vf – особове дієслове

Література

1. Адамец П., Грабе В. Трансформация, синтаксическая парадигматика и члены предложения. *Slavia*. Т. 37. 1968. № 2. С. 185–202.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія : підруч. для студ. філол. ф-тів вузів. Київ : Либідь, 1993. 334 с.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика. М. : Прогресс, 1974. 448 с.
4. Бойко Н. І. Типи лексичної експресивності в українській літературній мові. *Мовознавство*. 2002. № 2–3. С. 10–21.
5. Великий глумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
6. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. Київ, 1993. 365 с.
7. Вихованець І. Р. Категорія напівпредикативності. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Філологічні науки : мовознавство* / наук. ред. В. М. Ожоган. Кіровоград : РВЦКДПУ імені Володимира Винниченка, 2000. Вип. 23. С. 126–130.
8. Вихованець І. Р. Навколо проблем предикативності, предикації і предикатності. *Українська мова*. 2002. №1. С. 25–31.
9. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наук. думка, 1992. 224 с.
10. Вихованець І. Р. Предикативність. *Українська мова : енциклопедія / 2-ге вид.* Київ : Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 520.
11. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: академ. граматика укр. мови / за ред. І. Р. Вихованця. Київ : Пульсари, 2004. 398 с.
12. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Академія, 2004. 336 с.
13. Грищенко А. П. Модальність і часова віднесеність як зовнішньо-синтаксичні ознаки речення. *Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки)* / ред. кол.: Жовтобрюх М. А. та ін. Київ : Наукова думка, 1975. С. 16–29.
14. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення синтаксичних одиниць. Чернівці : Рута, 1999. 336 с.
15. Дорошенко С. І. Граматична стилістика української мови. Київ, 1985. 200 с.
16. Дуброва О. М. Типологічні вияви предикативності та предикації в сучасній лінгвістиці. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації* / гол. ред. Казарін В. П. 2019. Том 30 (69) № 1 Ч. 2. С. 15–20.
17. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис: монографія. Донецьк : ДонНУ, 2001. 662 с.

18. Загнітко А. П. Теорія сучасного синтаксису : монографія. 2-ге вид., виправл. і доп. Донецьк : ДонНУ, 2007. 294 с.
19. Загнітко А. П. Структурно-граматична і функційно-семантична типологія описових предикатів: українсько-німецький зіставний аспект. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/15986/Zagnitko.pdf?sequence=1>.
20. Караман С. О., Караман О. В., Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова : навч. посіб. / за ред. С. О. Карамана. Київ : Літера ЛТД, 2011. 560 с.
21. Кондратенко Н. В. Комунікативно-дискурсивні дослідження в сучасному українському мовознавстві: тенденції та перспективи. *Українська мова*. 2018. №1 (65). С. 64–73.
22. Кононенко І. В. Лексико-синтаксичний потенціал прикметника в слов'янських мовах : автореф. дис. ... д. філол. наук : 10.02.03. Київ, 2009. 42 с.
23. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис. 2-е вид., перероб. і доп. Київ, 1965. 282 с.
24. Кульбабська О. В. Вторинна предикація у простому реченні : монографія / відп. ред. Н. В. Гуйванюк. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. 672 с.
25. Кульбабська О. В. Вторинна предикація та засоби її вираження у простому реченні. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка* : зб. наук. праць. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2006. Вип. 27. С. 108–111.
26. Кульбабська О. В. Напівпредикативні конструкції в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. н. : 10.02.01. Івано-Франківськ, 1998. 19 с.
27. Кульбабська О. В. Типи предикації в сучасній українській мові. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. пр. Вип. 7. Донецьк: ДонНУ, 2001. С. 81–84.
28. Кульбабська О. В., Теслицька Г. І. Семантико-синтаксична структура простих речень із напівпредикативними ад'єктивними компонентами. *Молодий учений*. 2019. №10 (74). С. 492–496.
29. Кутня Г. Семантико-синтаксична категорія валентності в контексті аналізу предикатів. *Вісник Львівського університету*. Львів, 2009. Вип. 46. Ч. II. С. 9–16.
30. Куц О. В. Семантико-синтаксична структура речень з чотиривалентними предикатами : автореф. дис. ... канд. філол. н. : 10.02.01. Київ, 2003. 20 с.
31. Леута О. І. Модель речення: проблема виділення та кваліфікації. *Гуманітарні науки*. 2004. № 2. С. 102–107.
32. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения (1947) / перевод с чешского Г. В. Матвеевой. *Пражский лингвистический кружок* : сборник статей. М. : Прогресс, 1967. С. 239–245.

33. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ : Наукова думка, 1966. 324 с.
34. Мірченко М. В. Синтаксичні категорії речення : автореф. дис. ... д. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2002. 36 с.
35. Ніка О. І. Модус у староукраїнській літературній мові другої половини XVI – першої половини XVII ст. : монографія. Київ : КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2009. 444 с.
36. Огієнко І. Рідне слово: початкова граматики української літературної мови. Ч. 2. Морфологія й складня. Жовкля : Друкарня оо. Василян, 1937. 288 с.
37. Парфіненко А. О. Предикативність як універсальна синтаксична категорія (на основі компаративного аналізу простих речень української та англійської мов). *Studia Linguistica*. 2009. Випуск 2. С. 299–302.
38. Піскун Г. О. Складений підмет і його структурні типи. *Синтаксична будова української мови*. Київ, 1968. С. 73–83.
39. Плющ М. Я., Грипас О. Ю. Системна організація граматичної будови української мови. Таблиці. Схеми : навч. посіб. Київ : Слово, 2015. 264 с.
40. Попова І. С. Про моделювання в синтаксисі як метамовну проблему. *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. Серія 8: Філологічні науки (мовознавство). Випуск 5 : збірник наукових праць / відп. ред. О. І. Леута, С. В. Шевчук. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. С. 148–156.
41. Попова І. С. Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель) : монографія. Дніпропетровськ : ДНУ, 2009. 432 с.
42. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Ч. 1–2. Харьков, 1888. 536 с.
43. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
44. Соссюр Фердинанд де. Курс общей лингвистики / ред. Ш. Балли и А. Сеше; пер. с франц. А. Сухотина; Де Мауро Т. Биографические и критические заметки о Ф. де Соссюре; Примечание / пер. с франц. С. В. Чистяковой; под общ. ред. М. Э. Рут. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. 432 с.
45. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання : навч. посібник. Київ : Вища шк., 1994. 670 с.
46. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. 515 с.
47. Тесліцька Г. І. Морфологічні засоби вираження валентно зумовлених об'єктних синтаксем у напівпредикативних ад'єктивних конструкціях. *Молодий учений*. 2019. № 9 (73). С. 338–342.
48. Тесліцька Г. Синтагматичне членування речень із напівпредикативними ад'єктивними комплексами. *Науковий вісник*

Чернівецького університету. 2013. Випуск 661–662. Слов'янська філологія. С. 150 – 153.

49. Турко О. В. Граматичне моделювання речення в українській мові у світлі теорії синтагматичного членування : тези. *Матеріали II Міжнародної славістичної конференції, присвяченої пам'яті святих Кирила і Мефодія* / за заг. ред. О. О. Маленко. Харків – Шумен : ХНПУ; ХІФТ, 2022. С. 195–198. <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/26260>

50. Українська мова. Енциклопедія / ред. кол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. Київ : Укр. енциклопедія імені М.П. Бажана, 2000. 752 с.

51. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. М., 1972. 129 с.

52. Христіанінова Р. Подвійний присудок у сучасній українській мові. URL:https://typologia.at.ua/index/podvijnij_prisudok_u_suchasnij_ukrajinskij_mo_vi/0-149.

53. Чейф Уоллес Л. Значение и структура языка / перевод с англ. С. Щура; послесловие С. Д. Кацнельсона. М. : Прогресс, 1975. 432 с.

54. Шабат-Савка С. Т. Комунікативна інтенція мовця як міжривнева лінгвістична категорія. URL: <https://ling-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/853>

55. Яцук О. Речення з напівпредикативними апозитивними одиницями в українській прозі кінця XX – початку XXI століть : монографія. Тернопіль : ТНПУ, 2013. 197 с.

56. Berneker E. Die Wortfolge in den slawischen Sprachen. Berlin, 1900. 162 s.